

A regionális gazdaság- és társadalomtörténet néhány módszertani problémája

Az utóbbi években sürűbben jelennek meg város- és falumonográfiák. Jelenleg is több várostörténeti munka szerkesztése és kiadása van folyamatban. (Pl. Szeged, Debrecen, Hódmezővásárhely, Szentes és Békéscsaba több kötetesre tervezett monográfiái.) A helytörténeti, s elsősorban várostörténeti kötetek gazdaság- és politikátörténeti fejezetei általában egyre színvonalasabbá válnak. Mályusz Elemérnek több mint fél évszázaddal ezelőtti megállapítása — a helytörténet művelése — módszeres iskolázottságon keresztül nem ment, vidéken élő történetkedvelőkre hárul, a falumonográfiák egy részére azonban ma is igaz.¹ S mindezen túl, egy-két kivételtől eltekintve ma is találó Gunst Péter 1979-ben megfogalmazott jellemzése: „A magyar történettudomány mindmáig csupán két terrénomot ismer: az országos fejlődés vizsgálatát és a helytörténetet.”²

A két terrénum közötti „hídépítés” talán éppen a társadalomtörténeti kutatások szempontjából a legsürgetőbb. Egyrészt az új szemléletű vizsgálódások kellő mélységben többnyire csak települési szinten végezhetőek el, vagy pedig kimondottan mikroszinten a család és az egyéni életpályák, ill. kapcsolathálók elemzésével vezethetnek megfelelő eredményre. Másrészt, ha létezik is a gazdasági szférában határozott regionális tagolódás egy országon belül, s elkülöníthetők a gazdasági régiók, ezek elemzése önmagában nem tárhatja fel a maga teljességében a társadalom térbeli jellemzőit. Hiszen az utóbbinak gazdasági szférától eltérő, öntörvényű sajátosságai részben más térbeli dimenziókban és formákban nyilvánulnak meg.

Fölvetődik a kérdés, hogy a társadalomnak a település oldaláról történő vizsgálatában — csak a régiók, vagy történeti tájak lehetnek alapegységei? Véleményünk szerint a társadalom történeti, térbeli sajátosságainak feltárásában csak egyik fontos, de nem kizárólagos út a régiók monografikus elemzése.

A regionális történeti vizsgálatok hazai tapasztalatai

A regionális történeti kutatások elméleti kérdéseivel hazánkban kevés szerző foglalkozott eddig átfogóan, az elmélet és az empiria oldaláról is közelítve. Faragó Tamás viszont a „Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség” című tanulmányában nem csupán áttekinti a településtörténet, településföldrajz, regionális gazdaságtan, szociológia stb. térbeliséggel kapcsolatos fogalmait, hanem saját elméleti modell kialakítására törekszik.³ Modellje egy 18. századra vonatkozó monografikus jellegű regionális társadalomtörténeti tanulmány elméleti megalapozását szolgálja. Az általa javasolt módszer lényege a következő: „néhány jellemző segítségével megpróbáljuk a különböző típusú megközelítések során megfogható téregységek (pl. vonzáskörzetek, gazdasági mikroközetek) lokalizálását, s azokat egymásra vetítve a határaik egybeesése révén kirajzolódó területet tekintjük történeti tájnak, majd vizsgálattal ellenőrizzük, hogy tényleg lehetséges-e ily módon létrehozott téregység rendszerként való értelmezése és leírása.”⁴

¹ Mályusz Elemér: A helytörténeti kutatás feladata. Századok 58/1924. 5. 39.

² Gunst Péter: Néhány megjegyzés egy akadémiai agrártörténeti kutatócsoport feladatairól. Mezőgazdaság, agrártudomány, agrártörténet (Szerk.: Gunst Péter) Bp. 1979. 202.

³ Faragó Tamás: Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség. Történeti Statisztikai Tanulmányok 5. Budapest, 1984. 1—34.

⁴ Uo. 16.

Faragó Tamás történeti tájfogalma minden bizonnyal tökéletesen megfelel arra a célra, amire szánta a szerző, hogy a 18. századra vonatkozó regionális társadalomtörténeti tanulmányának egyik módszertani alapja legyen. Konkrét kutatások azonban azt bizonyítják, hogy a 19. század végétől, a századfordulótól a gazdasági mikrokörzetek és a vonzáskörzetek esetenként egyáltalán nem esnek egybe, így ez a történeti tájfogalom az általunk vizsgált korszakra csak részben alkalmazható. Pl. Beluszky Pál feltárta (konkrétan 1900-tól, hogy a szűkös természeti adottságokkal rendelkező Cserehát írtványainak kis lélekszámú falvaiban, az egyoldalú agrárjelleg, az alacsony színvonalú termelési technika s ezzel összekapcsoltan az életkörülmények tradicionális jellege következtében a demográfiai folyamatok is hasonlóan alakultak. A Cserehát a társadalmi-gazdasági élet legtöbb elemét figyelembe véve egyveretű területi egység, „homogén körzet”. Funkcionális (termelési, ellátási, forgalmi stb.) kapcsolatok azonban nem fűzik egységbe a Cserehátat, ilyen jellegű kapcsolatok a körzeten kívüli központokkal, településekkel alakulnak ki.⁵ Vagyis ez esetben a „mikrokörzet” és vonzási kapcsolatai között nincs olyan egybeesés, melynek alapján „kirajzolódna” az a terület, amelyet Faragó Tamás definíciója alapján történeti tájnak tekinthetünk.

Nagyon valószínű, hogy Beluszky Pál hipotézise, miszerint a kétségtelenül megjelenő homogén magterületeken túl, a különböző szempontból más-más körzetekhez tartozó térségek alapvető jellegét esetenként éppen ez az átmeneti helyzet, mozaikszerűség, a határozó-na-jelleg adja — egyik fontos jellemzőjét ragadja meg a magyar gazdaság két világháború közötti térszerkezetének.⁶

Ezekre a „határozó-na”-jellegű területekre példaként két területet elemez külön is a fentebb idézett szerző (persze mint geográfus elsősorban a jelen szemszögéből); a Közép-Tiszavidéket és a Berettyó-Körösvidéket. Ezért, ha röviden is, de utalnunk kell e területek történeti fejlődésének alapvonásaira. Ez a két táj — Márkus István kifejezését idézve — „az utófeudalizmus megmerevedésének jellegzetes területe”.⁷ Itt, az Alföld jó részénél hamarabb kimerültek az „alföldi út” lehetőségei, s a 18. század végétől már a „fejlesztő-korszerűsítő, dinamizáló értelmiségi funkciórendszer” modelljét kezdi felváltani „refeudalizáló értelmiségi funkciórendszer”, s ezzel szorosan összekapcsolódva megmerevedő gazdálkodási formák és társadalmi szerkezetek. A 19. század polgári városfejlődése csak kis helyi központokat hozott létre a területeken. A két világháború közötti korszakban, e két terület éppen elmaradottsága alapján alkot homogén egységet, viszont „városai” jórészt ezek alsóbb szintű, a közigazgatáshoz kapcsolódó funkciókkal kapcsolódnak „vidékkükhöz”.

Miután a vonzáskörzeti kapcsolatok vonatkozásában több kérdőjel vetődött fel, vizsgáljuk meg közelebbről Faragó Tamás definíciójának másik aspektusát — néhány fontos jellemző segítségével egy adott területen megpróbálkozunk a mikrokörzetek lokalizálásával. Ezúttal egy fejlettebb térséget, Sopron vármegyét választottuk az elemzés terepéül. A vármegye településeinek foglalkozási szerkezetét, a mezőgazdaság birtokviszonyait, a termelés színvonalát jelző adatokat és a különböző demográfiai mutatókat térben megjelenítve — a két világháború közötti korszakra vonatkozóan „összerakhatatlan” mozaikokat kapunk.

A történeti táj fogalmának általános jellegű meghatározását eddig egyedül Tóth Tibor kísérelte meg. Szerinte történeti tájjon „olyan hosszútávon is változatlan területi-ökonómiai szociális egységet értünk, melyet döntően a gazdaság más egységeitől elkülönítő funkcionális rendszer jellemez, s ehhez egyúttal a társadalmi fogyasztás speciális rendszere is kapcsolódik.”⁸

Orosz István kutatásai alapján megállapíthatjuk, hogy a hegyaljai mezővárosok a 17—18. században valóban ökonómiai és szociális egységet képeztek, a környező településektől elkülönülő funkcionális rendszer

⁵ *Beluszky Pál*: Hittétel vagy a gazdasági földrajz alapkategóriája — avagy léteznek-e komplex gazdasági körzetek? *Földrajzi Értesítő* 1982/2—3. 302.

⁶ *L. Beluszky Pál* i. m. uo. 322. *Beluszky Pál*: Két hátrányos helyzetű terület az Alföldön. *Alföldi Tanulmányok* 1981. V. kötet. Békéscsaba, 1981. 131—157.

⁷ *Márkus István*: Az „alföldi út” és megtorpanása. *Valóság*, 1986/4.

⁸ *Tóth Tibor*: A történeti tájak kérdéséhez. In: *Tóth Tibor*: *Tanulmányok a területi kutatások módszertanából*. (Szerk. Tóth Tibor), MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Közlemények. Pécs, 1980. 17. 204.

jellemezte őket. Für Lajos tanulmánykötete igazolja, hogy a 19. század végétől a Duna-Tisza köze kertkultúráss tanyarendszere egészen sajátos gazdasági és társadalmi képződmény, mozaikszerű történeti táj.⁹ Azonban érdemes arra is utalnunk, hogy a termelők fejlődésével a jellemző térszerkezeti elemek átalakulnak, változnak és ezzel részben összekapcsolódva társadalomszerkezet területi-települési jellemzői is.

Nem véletlen, hogy Erdei Ferenc a „Futóhomok”-ban Pest—Pilis—Solt—Kiskun és Bács-Bodrog vármegyék „történeti” kistájakat kutatva kiemelte a „Három Várost”, annak ellenére, hogy „városoknak még nem egészen városok, polgáriaknak nem polgáriak, csak útban vannak mindkettő felé.”¹⁰ Viszont Erdei szerint ezek képviselik az igazi mezővárost, mely „a magyar társadalomnak páratlan erjesztő göca”.¹¹

Az általa egységként elemzett Pest vidéket is — vagyis a budapesti agglomeráció egy szelétét —, rendkívül heterogén társadalomként jellemzi. A Pest vidéki társadalmat előrehaladott polgárosodás jellemzi, ugyanakkor a birtokviszonyok jellege miatt és a nagy közlekedési elszigeteltség folytán jelentékeny területek maradnak ki szinte teljesen ebből a folyamatból. „Két sziget” a rendi társadalmat őrzi még: az egyiknek a centruma az alsódabasi járás középső része, Dabas—Gyón—Ócsa, a másiknak az aszódi járás. Mindkét helyen erősen részeseedik a középső és a nagybirtok, a parasztság hosszú ... jobbágykorszakot élt át, ma is nehezen lendül ki parasztállapotából.¹² Ugyanakkor az Erdei által feltárt történeti táj tagozódáson belül is találunk olyan egységet — így pl. a Duna mellék őszi parasztfalvai —, melyek lassan mozduló homogén társadalmat alkottak. E vidékre kétségtelenül alkalmazható mind Faragó Tamás, mind Tóth Tibor történeti táj fogalma. Ugyanakkor, mint korábban már néhány példán illusztráltuk, esetenként a történeti táj vagy régió körülhatárolása megoldhatatlan. S ezen túl a régió-konceptió egyedül nem is alkalmas arra, hogy egy adott térségben a gazdaság, a társadalom és politika szférájának más-más térbeli struktúrájú viszonyait feltárja.

A regionális történeti elemzés külföldi tapasztalatai

A problémák megoldása érdekében célszerű a külföldi irodalomban is tájékozódni. Franklin F. Mendels szerint a nemzeti történetírás feladata, hogy szintézist alkosson: a teljes épületet, melyhez a regionális és helytörténeti tanulmányok teremtik az építő köveket.¹³ Az „alulról építkező” történettudomány teremtheti meg annak lehetőségét, hogy az empiria és elmélet termékenyítő kölcsönhatást teremtsen egymással. Így kerülhető el az a munkamegosztás, hogy a szuggesztív hipotézisek szellemes kombinációit alkotó, levéltárakat ritkán látogató kutatók a „történészek”. A másik oldalon a levéltárakban szorgoskodó kutatóknál a szélesebb elméleti általánosításokhoz nincsenek meg a megfelelő elméleti keretek, így megmaradnak helytörténészek (a kivételek erősítik a szabályt!). A helytörténet és országos történet, két egymással közvetlenül összekapcsolhatatlan terrén, egymáshoz közelítésére a történettudomány az utóbbi években a „régio”, a „történeti táj” s egyéb hasonló fogalmakat próbálja felhasználni közvetítőként.

Visszatérve Mendels szellemes gondolatához, hasonlata önmagában felkínálja a kérdést, az építőköveket milyen „kötőanyaggal” kössük össze. Hiszen feltételezve azt a ma még egyetlen országban sem létező helyzetet, hogy a régiótörténetek vagy tájtörténetek az adott ország egész területét felölelik, akkor is felvethető, hogy a régiók „mozaikjaiból” hogyan lehet megkapni az „egészet”, az országos képet.¹⁴ „A döntő módszertani probléma

⁹ *Orosz István*: Földesúri támadások a hegyaljai mezővárosok ellen a XVIII. században. Agrártörténeti Szemle 1975. (17) 1—2. sz. 25—41. Für Lajos: Kertes tanyák a futóhomokon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

¹⁰ *Erdei Ferenc*: Futóhomok. Szikra, Budapest, 1957. 79.

¹¹ Uo. 70.

¹² Uo. 50.

¹³ *Franklin F. Mendels*: Seasons and Regions in Agriculture and Industry During the Process of Industrialization. In: Sidney Pollard (Hg.) Region und Industrialisierung. Göttingen. Vandenhoeck — Ruprecht 1980. 177.

¹⁴ *Franklin F. Mendels* fentebb idézett tanulmányában széles áttekintést ad az e problémát elemző irodalomról. Számunkra módszertani szempontból a legérdekesebb fejtegetés Raymond Williams: Culture című munkája, London, Fontana 1981, 33—34.

tehát az, hogy eljussunk az egyes régiók valódi egymásra hatásának felismeréséig is, annak a bonyolult kölcsönhatásának a tisztázásához, hogy az egyidejűleg egymás mellett létező, eltérő gazdasági szintet és jellegzetességeket képviselő régiók hogyan hatnak egymásra, hogyan és milyen arányban befolyásolják egymást.¹⁵ Ránki György fentebb idézett gondolatsorát — mely több országot átfogó történeti régiókra vonatkozik, úgy véljük tovább kell folytatni újabb elméleti problémák felvetésével. Annál is inkább, mert mi csak egy nemzetgazdaságon belüli térszerkezetet próbálunk elemezni. S ez pedig mind történeti, mind geográfiai értelemben teljesen más „dimenziót” jelent.

A nemzetgazdaság keretén belül a következő problémák vetődnek fel: a régiók, vagy történeti tájak közötti bonyolult kölcsönhatásokat milyen tényezők közvetítik? Milyen típusú a területi munkamegosztás a településhálózat magasabb hierarchikus szintjén álló, sokrétfü városi alapfunkciókkal rendelkező központ vagy központok és a vonzáskörzetükbe tartozó települések között? Az egyes feltételezett régiók központjai között milyen jellegű kapcsolatok, kölcsönhatások alakultak ki? A fentebb felsorolt, konkrét empirikus elemzést kívánó összefüggések után logikusan következik az a kérdés, hogy a társadalomnak a település oldaláról történő vizsgálatában — s ez a mi alapvető célunk — valóban csak a régiók vagy történeti tájak lehetnek a vizsgálat alapegységei? A regionális történeti elemzés során alapvető követelmény; „a gazdasági szféra és strukturális szintjeinek elemzése során meg kell találnunk a történelmi korszakok és földrajzi terek közötti sajátos kapcsolatokat.”¹⁶ E feladat megoldásához a geográfiához kell fordulnunk módszertani segítségért. Azonban nem szabad elfeledkeznünk arról — amiről a geográfusok szeretnek elfeledkezni —, hogy a geográfia kategóriái mint a történetileg változó valóság tükröződéséi tartalmilag változnak, esetenként elavulnak. „Minden humán geográfia történetileg specifikus” — figyelmeztet a történeti földrajz neves teoretikusa Allan Pred.¹⁷

A régióval kapcsolatos geográfiai viták felelevenítése azért is fontos, mert a regionális történettudomány kifermálására törekvő neves történészek — legyen szó Sidney Pollardról, Franklin F. Mendelsről, P. J. Wallerről vagy P. K. Brienről — a földrajz ezirányú vizsgálódásait általában csak felszínesen érintik.¹⁸ Mégis ők az örvedetes kivételt jelentik, hiszen joggal hangsúlyozza John Langton, hogy a 80-as évek elején megjelent reprezentatív angol gazdaságtörténeti munkák „kevés utalást tartalmaznak arra, hogy voltak egyáltalán regionális különbségek az országon belül.”¹⁹

A történeti demográfiai és társadalomtörténeti munkáknál is hasonló a helyzet: „szándékos mellőzése a regionális különbségeknek.” A Cambridge Group nagyszerű munkájában hiába keresnénk annak elismerését, hogy a regionális különbségek talán megkérdőjelezhetik az általuk számított átlagértékek használatosságát.²⁰

A 70-es évek irodalmában tallózva általános az a vélemény, „a geográfiában, melynek a legrégebb tapasztalatai vannak a regionális elemzés területén több mint egy évtizede fokozatos eltávolodás figyelhető meg a régiótól mint alapvető külön egységtől és koncepciótól.”²¹ A francia geográfiában is egyre inkább megkérdőjelezték a régió fogalmát. „De mi lesz a geográfia térrel?” — kérdezi Pierre George, a geográfia nagy

¹⁵ Ránki György: A pannontérség ipari fejlődésének összehasonlító regionális vizsgálata. MTA II. Oszt. Közleményei 1979/1—3. sz. 156.

¹⁶ L. Meldolesi: Critical Economics and Long-Term History. An Introduction. Review. Vol. IX. No. 1. Summer 1985. 22.

¹⁷ Allan Pred: Place, Practice and Structure. Cambridge, Polity Press, 1986. 5.

¹⁸ L. a Sidney Pollard szerkesztette „Region und Industrialisierung” című kötet tanulmányait és P. J. Waller: Town, City, and Nation. England 1850—1914. Oxford, Oxford University Press, 1983. P. K. O'Brien: Do We Have a typology for the Study of European Industrialisation in the XIXth Century. The Journal of European Economic History. Vol. 15. No. 2. Fall 1982.

¹⁹ John Langton: The industrial revolution and regional geography of England. Transactions of the Institut of British Geographers. ns. 9. (1984) 146.

²⁰ Uo. 146.

²¹ Tommy Carlstein: Regional or spatial sociology? In: Kuklinski (ed.) Growth Poles and Growth Centres in Regional Planning. The Hague: Mouton, 1982. 6.

öregie — a fejlett gazdasági rendszerekben, amelyeknek összetevői 'többterfiek' abban a mértékben, ahogy kimerítik létezési módjaikat a különböző tértörédekben és amelyek gyakran alapvetően különböznek abban, hogy kiegészítsék egymást is, ahol az emberi tevékenység motivációit követve szétszóródik.²² Az angolszász geográfia 70-es évek végi álláspontját Doreen Massey így foglalta tömören össze: „a földrajzi differenciák hatásait értékelhetjük és elemezhetjük összefüggő régiók konstruálása nélkül is.”²³ A 70-es évek végén, a 80-as években újra próbálkoztak a regionális geográfia újraélesztésével. Nyilvánvalóvá vált azonban, hogy „a felújított regionális földrajz nem jöhet létre úgy, hogy a regionális geográfia jó öreg palackját a modern elmélet és technika erős borával töltsük meg.”²⁴

Ha a 80-as évek szociológiai irodalmából a területi differenciáció problémájával foglalkozó kutatók álláspontja hasonló a geográfusokéhoz. Pierre Bourdieu — a szociológia szemszögéből nézve — utal arra a „kavarodásra”: „ami a régió és általánosabban az 'etnikumi, etnicitás' fogalmi körül támadt vitákban.”²⁵ Még határozottabban fogalmaz John Urry, szerinte „a régiók mint elkülönült egységek bevezetésének kísérlete — feltételezett homogenitásuk, vagy egymásra épülő öneállásuk alapján — nem célszerű vállalkozás.”²⁶

A geográfia és szociológia neves művelőinek a régió-konceptióról vallott álláspontját értékelve nem szabad elfeledkezni arról, hogy e két tudományág elutasító álláspontja az 1960-as és 70-es években bekövetkezett gazdasági-társadalmi változásoknak a sajátos tükröződése, többek között a területi munkamegosztás globalizálódása (egy-egy egyszerű termék alkatrészei is esetleg három kontinensen készülnek), s ezzel összefüggésben a termékek szintjén a regionális specializáció csökkenése. Neil Smith szerint: „A kapitalizmusban a tér termelésének három alapvető szintje alakul ki: a városi tér, a nemzeti állam szintje és a globális tér.”²⁷ Ugyanakkor a területi differenciáltság a centrumországokban más dimenziókban jelenik meg. A termelési kapcsolatok térbeli körühatárolása egyre nehezebb feladat. „Pontosan meghatározni egy régiót olyan rémálom, melyről a legtöbb regionális közgazdász óvakodik és megkönnyebbül, amikor arra kényszerül, hogy közigazgatási egységet válasszon egységül, vagy politikai megfontolások miatt, vagy amiatt, hogy az adatok nem érhetők el más térbeli egységre.”²⁸

A területi munkamegosztás jellegzetes termékpályákkal is jellemezhető övezetei helyett egyre inkább az információ és innováció sűrűsödési göcei válnak meghatározóvá.

A regionális történettudomány azonban korábbi történelmi korszakok területi különbségeinek a magyarázatát keresi, így a jelent vizsgáló tudományágak fogalmi apparátusát és módszereit csak megfelelő óvatossággal lehet felhasználni.

„A regionális vizsgálati módszer — írta Kimble — csodálatosan alkalmazható Európa történeti földrajzára az ipari forradalom előtt, de nem alkalmazható egy olyan ország esetében, amelyben már lezajlott az ipari

²² *Pierre George*: La géographie, histoire profonde. La recherche d'une notion globale de l'espace. *Annals de Géographie*, Marc—Avril, 1981. 201.

²³ *Doreen Massey*: Regionalism: Some Current Issues. *Capital and Class* 1979. 6. 121.

²⁴ *B. H. Farmer*: Geography, area studies and the study of area. Idézi *Derek Gregory*: Regional geography. In: *The Dictionary of Human Geography*. *R. J. Johnston, Derek Gregory and David M. Smith* (eds.) Oxford, Basil Blackwell, 1986. 397.

²⁵ *Pierre Bourdieu*: The social space and genesis of groups. *Social Science Information* Vol. 24. no. 7. June 1985. 211.

²⁶ *John Urry*: Localities, regions and social class. *International Journal of Urban and Regional Research* 5/4/1983. 467—468.

²⁷ *Neil Smith*: Uneven Development. Basil Blackwell, 1984. 135.

²⁸ *Charles Gore*: Regions in Question. Space, Development Theory and Regional Policy. Methuen, London, 1984. 25.

forradalom.²⁹ „Az ipari forradalom elpusztította Anglia regionális geográfiáját” — állapítja meg lakonikusan John Langton.³⁰

Vajon célszerű vállalkozás-e ezek után a gazdaság és társadalomtörténet regionális vagy földrajzi szemléletű irányzatának módszertani problémáit kutatni? A sommásan elutasító megközelítés nem fogadható el, hiszen a több államot átfogó centrum félperiféria- és periféria-régió a globális szinten végzett komplex elemzés alapvető térbeli és fogalmi kereteit alkotják, miként azt pl. Braudel, Predöhl vagy Wallerstein bemutatta.³¹ Viszont az is tény, hogy a Wallerstein által alkalmazott megközelítés globális „léptékeinek” nemzeti szinten belüli értelmezése további kutatásokat igényel. David Montejano például Texas 19—20. századi gazdaság- és társadalomfejlődését elemezve felveti, hogy „Így, úgy tűnik a modern világrendszerben nincs hely egy olyan régió számára, mint Dél-Texas, s ez egy olyan hiányszó, melyet éppen a világrendszer logikája tesz sokkal szembetűnőbbé. Mivel ilyen egyenlőtlenség létezhet a centrumországnál belül, így a periféria és félperiféria államaiban a hasonló komplex fejlődés létezésének lehetősége sokkal nagyobb.”³²

A regionális elemzés térbeli keretei

Az országon belüli regionális elemzés módszertani problémái különösen a 19. század második felét elemző tanulmányok esetében szembetűnőek. Az urbanizációs folyamat felgyorsulása, a városok funkcióinak gyökeres átalakulása és vonzáskörzetük kitágulása gyökeresen átalakította a gazdaság és társadalom térszerkezetét. Az urbanizációs folyamat elsőként a brit regionális fejlődés sajátosságait formálta át. 1801—1811 között a városlakók aránya Angliában és Walesben még 33,8%, 1901—1911-re viszont már 78%-ra nőtt.³³ A 19. század második felében a nagyobb városok vonzásuk révén maguk körül valóságos „város régiókat” hoztak létre. 1871 és 1911 között az Egyesült Királyságban 100 ezernél népesebb városokban konurbációkban élők aránya 37,5-ről 50,4%-ra nőtt.³⁴ A brit fejlődés fentebbi sajátosságai indokolják, hogy a regionális elemzés módszertani problémáit több ország példáján bemutató áttekintésünket éppen az Egyesült Királysággal kezdjük.

Michael Hechter a brit fejlődésre vonatkozóan a területi egyenlőtlenséget sajátos belső centrumperiféria viszonyként értelmezte. Az iparosodási folyamat az angol területek többségét érintette, ezzel szemben a „Celtic periphery” kisebb térségeit alakította csak át az iparosodás.³⁵ Miközben az angol gazdaság nagymértékben differenciálttá vált, a periférikus gazdaságok a monokulturális jelleghez hasonlítottak, erőteljesen függve a régió

²⁹ G. H. T. Kimble: The inadequacy of the regional concept. In: L. D. Stamp — S. W. Wooldrige (eds.) London essays in Geography (London) 151. Idézi John Langton: The Industrial revolution and regional geography of England. Transactions of the Institute of British Geographers. n. s. 9. (1984) 145.

³⁰ John Langton: The industrial revolution and the regional geography of England. Transaction of the Institute of British Geographers, n.s. 9. (1984) 145.

³¹ Braudel és Wallerstein tanulmányai közismertek. A. Predöhl: Aussenwirtschaft, Weltwirtschaft, Handelspolitik (Göttingen, Vandenhoeck und Rupprecht, 1949) könyve viszont kevésbé idézett munka, pedig felveti az „Industriekern” és a „Kerngebiet” fogalmát. Ld.: fentebb idézett munkája 134—135.

³² David Montejano: Is Texas Bigger than the World System? A Critique from a Provincial Point of View. Review, IV. 3. Winter 1981. 624—625.

³³ C. H. Lee: Regional economic growth in the United Kingdom since 1880s. McGraw — Hill, 1971. 24.

³⁴ Michael Hechter: Industrialisation and National Development in the British Isles. The Journal of Development Studies. Vol. 9. April. 1972. 167.

³⁵ Michael Hechter: Internal Colonialism. The Celtic Fringe in British National Development, 1536—1966. Routledge-Kegan Paul, 1975 (A belső centrum és periféria fogalmának definiálása, 9.)

külvüli árváltozásoktól.³⁶ „A periféria gazdasága olyan fejlődésre kényszerített, amely kiegészítő jellegű a centrumhoz viszonyítva.”³⁷

Az összefoglaló foglalkozási adatok Angliától mint centrumtól, a másik szélső pólusig, Írorszáig a periférikus helyzet fokozatos erősödését jelzik. A belső területi egyenlőtlenségek elemzésénél alapvető módszertani probléma — a vizsgált területi egységek kiválasztása.

A nem mezőgazdasági foglalkozásúak béreinek koefficiense (Michael Hechter)³⁸

Év	Anglia	Wales	Skócia	Észak-Írország	Írország
1891	0,22	0,35	0,43	0,46	0,50
1911	0,20	0,27	0,34	0,51	0,52
1931	0,18	0,39	0,53	0,40	0,65

A fentebbi táblázat adatai jelzik azt, hogy a periférikus helyzet erősödésével túl azon, hogy a nem mezőgazdasági foglalkozásúak aránya csökken, emellett a periférikus térségek iparosodási folyamata nem csupán lassúbb, hanem területileg is sokkal kiegyensúlyozatlanabb. Mint Derek W. Urwin megjegyzi: „a 19. századi gazdasági változások olyan egyenlőtlenségeket teremtettek Skócián, Anglián és Walesen belül, amelyek nagyobbak voltak mint a közöttük levő általános egyenlőtlenségek.”³⁹ Ennek oka olyan folyamatokkal magyarázható, melyek először éppen az Egyesült Királyságban jelentek meg, s jelentősebb időbeli késéssel és módosult formában Közép-Kelet Európában is megjelentek. A kiépülő vasúthálózat az eltérő termelési profilú, különféle termelvényekre specializálódott termőterületek összekapcsolásával, a városok és vidékük közötti intenzívebb termékcserére megteremtésével, a város intézményei által vonzott területek bővülésével — a területi munkamegosztási kapcsolatok új típusú formáit teremtette meg. A vasúthálózat területi sajátosságai, az urbanizáció szigetserű jellege a mezőgazdasági termelés feltételeit is alapvetően befolyásolták. A nagy fogyasztópiacok „költség-távolságának” megváltozása a helyzeti járadékviszonyokat is átrendezte az egyes tájakon. A gyárirap a maga sajátos technológiai-forgalmi kapcsolataival, a felvevőpiacok iránti „agresszív” igényeivel fokozatosan behatolt a korábban zárt, tradicionális termelési körzetekbe. Ez a folyamat persze területileg rendkívül egyenlőtlenül zajlott le.

Raymond Williams, a „The Country and the City” szerzője szemléletesen illusztrálja ezt a területi differenciáltságot. Szülőfaluja környékén, Anglia és Wales határán: „Húsz mérföldön belül egyik irányban egy régi katedrális város, a másik irányban egy régi mezőváros, de alig néhány mérfölddel távolabb már Dél-Wales nagy szén—acél-övezetének első ipari városait és falvait láthatjuk.”⁴⁰ Egy-egy periférikus „régión” nagyobb városa, pl. Glasgow Skóciában összehasonlíthatatlanul polgárosultabb társadalmi szerkezetet és nagyobb mobilitást biztosít, mint a „centrum”-régión Anglia városoktól távolabb fekvő falvai.

A kialakuló nagyobb városok a centrum- és periféria-régióban is — mint a gyárirap, a közigazgatás és a magasabb szintű szolgáltatások központjai — gazdasági-társadalmi jellemzőikben egyre élesebben határolódnak el vidéküktől. Maga Hechter is megjegyzi: „viszonylag magas variációs koefficiensek jelzik a régiókon

³⁶ Michael Hechter: Industrialisation and national development. International Journal of Urban Regional Research 4/3/1980. 164.

³⁷ Michael Hechter: Regional Inequality and National Integration. Journal of Social History Vol. 5. 1971. No. 1. 99.

³⁸ Uo. 164.

³⁹ Derek W. Urwin: Territorial Structures and Political Developments in the United Kingdom. In: Stein Rokkan — Derek W. Urwin (eds) The Politics of Territorial Identity. Studies in European Regionalization. SAGE Publications, London, 1982. 35.

⁴⁰ Raymond Williams: The Country and the City. London, Chatto and Windus, 1973. 2.

belüli jelenségek vizsgálatának a szükségességét.”⁴¹ A régió belüli elemzés azonban — nem fejeződhet be az alrégiók feltáráásával — mint ezt Hechter sugalmazza, hiszen az általa számított adatok alapján arra következtethetünk, hogy a periféria-jellel erősödésével a településhálózat funkcionális és hierarchikus tagoltsága erősödik. Az előbb már említett Skóciának mint periférikus régióknak a belső térbeli hierarchikus tagoltsága az összevont adatok alapján egyáltalán nem ragadható meg. Hiszen Glasgow hajóiparának kapacitása az első világháború előtt megközelítette a német hajógyártását. A város dokkjáiban bocsátották vízre a világ hajótermelésének 18%-át. Glasgow egyike volt azon kevés városoknak, ahol a szakképzellen munkások aránya kevesebb volt 30%-nál. É. H. Hunt vizsgálatai szerint a századfordulón Glasgow London mellett a legmagasabb ipari bérű városvezetek közé tartozott.⁴² Vagyis itt lényegesen más foglalkozási szerkezet volt jellemző, mint a Hobsbawn vagy Crossick által elemzett London, vagy Gray által ábrázolt Edinburgh esetében, ahol a szakképzett mesteremberek és a munkásarisztokrácia sokkal kisebb töredékét alkották a munkaerő-állománynak, mint Glasgow esetében.⁴³

Tehát, mint a fenti példa is mutatja, a belső centrum- és periféria-viszonyokat csak régiók szintjén elképzelni tudó szemlélet világviszonylatban is jelentős iparvárosokat „tüntethet el” a periférikus régió címszava alatt. A Hechter által centrum-régióknak tekintett Anglián belül is olyan nagyok voltak a területi különbségek, hogy ezek tudomásul nem vétele a brit gazdaság térszerkezete fő jellemzőinek mellőzését jelenti. Olyan területi különbségekről van szó, melyek elemzésére csak a régió fogalommal operáló elemzés nem alkalmas.

„A 'hasadás' — írja Ingham — a brit gazdaságon belül eredetileg háromszintű volt; a City és az ipar, a City és a vidéki pénzügyi rendszer, valamint kisebb mértékben a vidéki ipar és bankok között.”⁴⁴ Az iparosodás és a modernizáció — még Anglián belül is — térbelileg rendkívül egyenlőtlenül haladt előre. „Legtöbb nagyvárosunkban — írja Ditchfield 1889-ben — a régi sajátosságok gyorsan eltűnnek és minden modernizálódik; de a vidéken minden maradt a régi.”⁴⁵ Főleg azokban a falvakban, „melyek távolabb fekszenek a vasútállomástól, még nem érintették őket a korszak alapvető változásai.”⁴⁶ „A modern találmányok: a gőzmozdony, a távíró és még a sajtó is csak felszínesen érintették a régi falusi életet.”⁴⁷ Sőt a dinamikusabban fejlődő városoktól távolabb is „megállt az idő” Pl. a Southampton közelében fekvő Winchestert 1890-ben így látta a kortárs szemlélő: „Miközben más központok lázas sietséggel haladtak előre, s közben eltiporták régi méltóságuk minden emlékét, Winchester kívül maradv a angol ipar és élet fő áramlatain, majdnem mozdulatlanul megállt.”⁴⁸

A brit gazdaság és társadalom térszerkezeti sajátosságainak vázolása után, joggal gondol a T. Olvasó arra, hogy egy példa — ráadásul éppen egy olyan, amelynek egyediségéről (mellőzve ugyan a térszerkezeti vonásokat) könyvtárnyi irodalmat írtak már — nem bizonyító erejű.

⁴¹ *Michael Hechter: Industrialisation and National Development in the British Isles. The Journal of Development Studies. Vol. 9 April 1972. 167.*

⁴² *E. H. Hunt: Industrialization and Regional Inequality: Wages in Britain 1760—1914. Journal of Economic History. December 1986. 946.*

⁴³ *E. J. Hobsbawn: The labour aristocracy in nineteenth century Britain In: Laboring Man (1964) 272—315. G. Stedman Jones: Outcast London (Oxford, 1971) G. Grossick: An Artisan Elite in Victorian Society (1978) R. Q. Gray: The Labour Aristocracy in Victorian Edinburgh (Oxford, 1971) Ditchfield: Our English Villages (1889) 4.*

⁴⁴ *Geoffrey Ingham: Capitalism Divided? The city and Industry in the British Social Development. Macmillan, London, 1984. 49.*

⁴⁵ *Idézi Martin J. Wiener: English Culture and the Decline of the Industrial Spirit 1850—1980. Cambridge University Press, Cambridge 1981. 47.*

⁴⁶ *George Gissing: The Private Papers of Henry Regcroft (1903) Idézi Martin J. Wiener fentebb említett könyvében 98.*

⁴⁷ *Richard Jefferies: Hodge and His Masters 1890. 276.*

⁴⁸ *G. W. Kitchin: Winchester, London 1890. 217—218. Az angol vidékről érdekes leírás olvasható a Kilvert's Diary 1870/1871 (ed) William Plomer: Penguin Country Library. Harmondsworth 1984.*

Több országot átfogó regionális elemzésre nem sok példát találunk a szakirodalomban. Ilyenfajta elemzésre a közelmúltban Johan Söderberg vállalkozott. Tanulmányában Nagy-Britannia, Franciaország, Poroszország és Svédország regionális gazdasági egyenlőtlenségeinek elemzésére vállalkozik az 1840—1914 közötti időszakra vonatkozóan.⁴⁹ (Az angol és svéd adatok területi alapegysége a county. A francia département, a porosz adatok pedig a Bezirke beosztás alapján tagolják az elemzést területileg.)

A területi egyenlőtlenséget a férfi mezőgazdasági munkások béreinek közigazgatási egységekre számított adataival fejezi ki Söderberg. Az országok közötti összehasonlítást az teszi lehetővé, hogy ezeket az adatokat az országos átlaghoz viszonyított százalékban fejezi ki. Az adott időszakban a brit bérkülönbségek voltak a legkisebbek. Franciaországban már nagyobb bérkülönbségek alakultak ki, s jellemző módon a nagyvárosok — Párizs és Marseille — övezetében jóval az országos átlag feletti bérszintek alakultak ki. Poroszország nyugati és keleti része között sajátos dualizmus figyelhető meg, „West-Ost-Gefälle”. A porosz magas, illetve alacsony bérszínvonalú régióik térbelileg sokkal határozottabban elkülönültek, mint bármely más vizsgált ország esetében.⁵⁰ Svédország esetében 1858-ban — ekkor még Európa perifériájához sorolható az ország — éles különbségek figyelhetők meg az északi és déli területek között. 1910-re a fejlett ipari országok sorába zárkózott fel az ország — a területi különbségek valamelyest mérséklődtek, azonban a délkeleti területeken továbbra is a legalacsonyabb volt a bérszínvonal.

Annak ellenére, hogy a fentebbi összehasonlítás a mezőgazdasági bérekre vonatkozik, s ráadásul nem is a reálbéreket veszi alapul, mégis valószínűsíthetjük, hogy a centrum helyzetű országoktól a periférikusabb helyzetű országok felé haladva a területi egyenlőtlenségek fokozódnak.⁵¹ A föld és az épületek értékeit közigazgatási egységenként összegző adatokra alapozó számítások alapján Nagy-Britannia területileg homogénebb országnak tűnik. 1859-ben, illetve 1912/13-ban a brit adatok alapján a variációs koefficiens 0,25 és 0,29. Ezzel szemben Svédországban 1862-re, illetve 1910-re jóval magasabb értékek adódnak 0,44 és 0,56.⁵² (Persze a területi egyenlőtlenségek egészen más hangsúlyt kapnak, ha az eltérő fejlettségű területek különböző etnikumokhoz kapcsolódnak.) Poroszország, illetve Németország esetében a területi különbségek jellegét illetően érdemes kicsit részletesebb áttekintést adni. Gerd Hohorst vizsgálatai szerint 1867 és 1913 között a porosz tartományok között egyre növekedtek a jövedelemkülönbségek. 1867-ben a variációs koefficiens még csak 0,093, 1913-ban pedig már 0,326.⁵³

*West-Ost-Gefälle 1816—1913 között*⁵⁴

	1816	1829	1873	1913
Ostdeutschland	91	88	89	63
Westdeutschland	109	110	115	104
különbség %-ban	18	22	26	41

A Hohorst által bemutatott West-Ost-Gefälle meglétét nem lehet megkérdőjelezni. Azonban Németországon belüli alapvető területi különbségek korántsem ábrázolhatók ilyen egyszerűen. A szerző meglehetősen

⁴⁹ *Johan Söderberg: Regional Economic Disparity and Dynamics, 1840—1914: a Comparison between France, Great Britain, Prussia. Vol. 14. No. 2. Fall May-August (1985) 273—296.*

⁵⁰ Uo. 280.

⁵¹ L.: *Paul Bairoch-Maurice Lévy-Leboyer: Disparities in economic Development since the Industrial Revolution. Macmillan, London, 1981. tanulmányait.*

⁵² Johan Söderberg fentebb idézett cikke, 285.

⁵³ *Gerd Hohorst: Regionale Entwicklungsunterschiede in Industrialisierungsprozess Preussensein auf Ungleichgewichten basierendes Entwicklungsmodell. In: Sidney Pollard (Hg.) Region und Industrialisierung. Göttingen, Vandenhoeck-Ruprecht, 1980. 232.*

⁵⁴ Uo. 232.

önkényes csoportosítást végez állításának látványos bizonyítása érdekében. Ostdeutschlandot alkotó provinciák közül kihagyja Brandenburgot (1913-ban az összes német tartomány közül itt volt a legmagasabb az egy főre jutó jövedelem) itt Westdeutschland címszava alatt csupán két tartomány adatait elemzi, Westfalen és Heilandot. Így végül is sehová sem kerülnek olyan német tartományok mint pl. Sigmaringen vagy Schlesien, ahol az egy főre jutó jövedelem alig volt magasabb, mint a legfejletlenebb porosz tartományokban. Hans H. Blotvogelnek a regionális jövedelemkülönbségeket a tartományok szintjénél részletesebb bontásban ábrázoló térképe világosan mutatja — a West-Ost-Gefälle mellett — a német gazdaság térszerkezetének másik alapvető jellemzőjét, a városok és városrégiók éles elkülönülését hinterlandjuktól. Poroszország esetében különösen polarizált a településhierarchia — a kisebb centrumok csekély száma miatt.

Az eddigi példákkal azt kívántuk illusztrálni, hogy a regionális történeti elemzés számára a régió fontos, de nem probléma nélküli térbeli keret. S felvethető az a kérdés, hogy mellette nem kell-e keresnünk más térbeli koncepciót a regionális elemzés céljára?

Még az olasz Észak és Dél esetében is — melyeket pedig a történeti régiók klasszikus példaként emlegetnek — a régiókon belül igen differenciált területi fejlődés zajlott le. A két régió közötti asszimétrikus munkamegosztási viszonyok kialakulása határozza meg — az olasz gazdaság duális jellegének fő jellemzőit. Olaszországban 1910-ben az ipari take-off csúcspontján jelentősen elmaradt az iparosodásban Franciaországtól és Németországtól is. Olaszországban erősebb maradt az agrárszektor. 1910-ben a népesség 59,8%-a élt mezőgazdaságból, viszont Franciaországban már csak 33%-a, míg Németországban 23,8%-a.⁵⁵ Ugyanakkor az iparosodás erős koncentrációt mutatott. „Valójában — írja Castronovo — az északi régiókban összpontosult a gyárak többsége, a nagyobb ipari kapacitással, az 500 alkalmazottnál többet foglalkoztató ipari vállalkozások 71%-a (68%-a az 1000 főnél nagyobb vállalatoknak) és a gépesítettség magasabb foka (az összes gépállomány 50%-a.) Észak-nyugat Olaszország tartományai voltak azok, ahol a 10 személynél többet foglalkoztató cégek több mint fele és majdnem fele a mechanikus energiát használó üzemek.⁵⁶ Ebben az időszakban fejlődött ki az úgynevezett ipari háromszög (Milano-Torino-Genova). A torinói Fiat művek alapítása után hamarosan Európa egyik legjelentősebb és legmodernebb gépipari üzemévé vált. Északon a modern ipar mellett létrejött a modern kereskedelmi hálózat és a monopolizált bankrendszer. Ugyanakkor délen jelentősen csökkent az iparban dolgozók létszáma. Ugyanakkor arról sem szabad elfeledkezni, hogy az ún. Észak régióján belül is az ipari központoktól távolabb a múlt emlékeiből élő „múzeumvárosok” és olyan települések egész sora maradt, melyeket alig érintett a modernizáció, városiasodás. A 20 ezernél népesebb településeken élők aránya az egyes tartományokon belül tükrözi azt, hogy az Észak és Dél „régióján” belül jelentős különbségek voltak a városi népesség arányában.

Az 1911. évi adatok alapján szembetűnő, hogy a „városi népesség” aránya az ipari Észak két tartományában jóval alacsonyabb, mint Délen. Piemonte 22,6%, Lombardia 27,9%. Ugyanakkor Campania 38,7%, Sicilia pedig 46,9%. Persze figyelembe kell vennünk, hogy az adatok a 20 ezernél népesebb településeken lakók arányát tükrözik és nem a tényleges városodási folyamatot. Mindenesetre a Dél tartományaiiban 1861—1911 között lezajlott egy sajátos, az iparosodási folyamathoz nem kapcsolódó „városodás” — tükrözve e térség periféria-jellegét. Campaniában 13,6%-kal Sziciliában 19,9%-kal, Apuliában pedig 20,8%-kal nőtt a 20.000-nél népesebb településeken élők aránya. Északon viszont Piemontéban csak 9,6%-kal, Lombardiában pedig 11,2%-kal emelkedett a városiak aránya. 1911—1931 között az urbanizáció már szorosabban kapcsolódik az iparosodáshoz. Mindhárom északi tartományban emelkedett a városi népesség aránya. A déli tartományokban és az iparfejlődésből kimaradó középső tartományokban is (Marche, Umbria, Abruzzi és Molise) csökkent a városiak aránya. A városi népesség arányváltozása szorosan összefüggött a kivándorlás tartományonkénti

⁵⁵ L. Enzo Mingione: *City and Social Conflicts*. Basil Blackwell, London 1982. 108.

⁵⁶ Idézi Mingione fentebb említett könyvében, 109.

A városi népesség aránya az egyes tartományokban százalékban (Enzo Mingione)⁵⁷

Tartomány	1911	1931
Piemonte	22,6	31,9
Liguria	53,3	55,1
Lombardia	27,9	34,3
Veneto és Udine	18,6	22,8
Emilia Romagna	33,7	37,6
Toscana	37,4	36,0
Marche	18,0	17,0
Umbria	36,4	19,8
Lazio	33,4	52,9
Abruzzi és Molise	10,6	4,1
Campania	38,7	36,9
Apulia	41,6	37,8
Calabria	8,8	8,3
Sicilia	46,9	39,4
Sardegna	15,9	12,9
Olaszország	30,0	32,8

eltéréseivel és a belső népességmozgásokkal. A déli tartományok munkaerő-feleslege a kivándorlás mellett az északi iparvárosokban próbált munkát keresni. A legtöbb tartományban, ahol a városi népesség aránya jelentősebben csökkent vagy emelkedett, jórészt egy-egy városhoz kapcsolható a változás: Campania-Nápoly, Sicilia-Palermo, Lazio-Róma, ill. Piemonte-Torino, Lombardia-Milano. Az olasz regionális fejlődést vizsgálva elkülöníthetetlen, hogy a legeredetibb teoretikus, Gramsci tanulmányainak ilyen szempontú áttekintése. A neves olasz teoretikus „világosan rámutat a társadalmi viszonyok térbelileg egyenlőtlen jellegére.”⁵⁸

A szociológus Philip Cooke fentebbi megállapításán túl, Gramsci érdeme az is — s ezt a tényt ezidáig mellőzték —, hogy világosan érzékelté, hogy „Észak és Dél régió mint ellentétpár nem lehet az olasz regionális fejlődés vizsgálatának kizárólagos területi egysége”. Az ún. „nápolyi” rejtély, azaz „ősök örökéből” élő rétegek, a tradicionális társadalomszerkezet fennmaradását elemezve rámutat: „Nápoly esete nagymértékben ismétlődik meg Palemóban és Rómában, s nemcsak Dél-Olaszország és a szigetek számos városában, hanem Közép-, sőt Észak-Olaszország városaiban is. Jórészt Bolognában, továbbá Pármában, Ferrarában stb.”⁵⁹

A társadalmi viszonyok térbeli tagoltságát Gramsci a településhierarchia különböző szintjeivel kapcsolta

⁵⁷ Enzo Mingione fentebb idézett könyvének 94. és 110. oldalán lévő táblázatokból összeállítva.

⁵⁸ Philip Cooke: *Class Practices as Regional Markers: A Contribution to Labour Geography*. In: Derek Gregory and John Urry (eds.) *Social Relations and Spatial Structures*. Macmillan, London, 1985. 216.

⁵⁹ Antonio Gramsci: *Filozófiai írások*. Kossuth, Bp. 1970. 351.

össze. A tőkés átalakulás és a kulturális dominancia különböző formáit a városiasodás szintjéhez viszonyítva elemelve. „A vidéki típusú értelmiség jórészt „hagyományos”, azaz a falusi társadalom és a városi (főleg kisvárosi) kispolgárság tömegeihez kötődik, amelyet a tőkés rendszer még nem alakított át és nem hozott mozgásba.”⁶⁰ A „szerves értelmiség” viszont szinonim fogalom a „városi típusú értelmiséggel.” Néhány északi nagyvárosban a szakszervezetek és politikai pártok egyre erőteljesebb szerepet játszottak az ott kialakuló új politikai intézményeknek még Északon sem sikerült kiszorítani az egyházat és arisztokráciát, de az érdekképviselet alternatív formáivá váltak. Ugyanakkor a „Dél” sem egységes tömb sem társadalmi, sem politikai vonatkozásban. Az „északi vállalkozói liberalizmus és a proletár proto-szocializmus megvetette a lábát Szicília és Szardínia szigetein.”⁶¹

Az eddigiek alapján nyilvánvaló, hogy a gazdaság, illetve társadalomtörténet szempontjából a regionális elemzés más-más problémákat vet fel. A következőkben a két tudományterület eltérő szempontjait szembesítjük néhány regionális példán keresztül. Az angol gazdaság 19. századi szerkezeti átalakulása szorosan összefüggött a világ gazdaságban betöltött központi szereppel. A nemzetközi munkamegosztás „brit pólusú” rendszere az angol gazdaság térszerkezetére is alapvető hatást gyakorolt. A szolgáltatások szerepének növekedése egyúttal sajátos térbeli koncentrációt alakított ki Délkelet-Angliában, elsőként London és Middlesex környékén. 1841-ben London és Middlesex esetében a szolgáltatásban foglalkoztatottak aránya 21,7% volt, az országos 13,1%-kal szemben. 1911-re ez arány 27,9%-ra nőtt, míg az országos átlag 20,7%-ra. A századfordulóra azonban Délkelet-Anglia több részén is az országos átlag fölé emelkedett a szolgáltatások területén dolgozók aránya. Ez jól mutatja, hogy 1841-ben a tíz legmagasabb szolgáltatási aránnyal rendelkező county közül hat Délkelet-Angliában összpontosult, 1911-ben viszont már tízből nyolc.⁶² Vagyis kétségtelen, hogy Délkelet-Anglia egy szolgáltató régióvá vált, s mint ilyen egységnek a gazdaságtörténeti elemzése teljesen indokolt. Azonban az ipart elemző gazdaságtörténész számára Délkelet-Anglia aligha megfelelő regionális keret. A társadalomtörténész számára pedig, e térség településeinek (London, Winchester) élesen eltérő társadalmi szerkezete eleve kizárja, hogy kizárólag régió fogalomra építve végezze a vizsgálatait.

Pierre Cayez a 19. századi Lyon és környékének elemzésével szemléletesen illusztrálja, hogy ez a vidék az ipar szempontjából meglehetősen homogén régiót alkotott.⁶³ Azonban a város körüli kisebb településeken hiába keresnénk azokat a társadalmi csoportokat, amelyek Lyon gazdasági elitjét alkották. Ilyen esetben nem segít az sem, ha Georges Bertrand rugalmas koncepcióját követjük: „Ami igazán számít, az a regionális egész általános szervezete és belső különbözőségei.”⁶⁴

Vagyis általában amikor a gazdaságtörténeti szempontokat társadalomtörténetieké váltják fel, az elemzés regionális kereteit is másfajta térbeli koncepcióval kell (vagy kellene) felváltani. A 18. század végétől — elsőként Angliában, majd bizonyos időbeli késéssel a többi centrumországban, illetve a félperiféria és periféria országaiban is — a városhálózat országoként jellegzetes hierarchikus rendszere főként társadalmi vonatkozásban egyre élesebben kiemelkedik a regionális keretéből. A modernizáció mindegyik országban sajátos folyamat volt, térbeli-földrajzi értelemben is. A modernizáció mértékét és jellegét jól tükrözi, hogy a településhierarchia mely szintjén ragadható meg ez a folyamat. Pl. a 19. század közepi Oroszországban egyetlen város, Pétervárral nyújtotta csak igazán „a modern világ elkápráztató ígéreteit.”⁶⁵ Sőt magán a városon belül egyetlen sugárút szimbolizálta a modern életformát. „Semmi sem hasonlítható a Nyevszkij sugárúthoz, legalábbis Pétervárott semmi sem — írja

⁶⁰ Uo. 282.

⁶¹ Philip Cooke: *Class Practices as Regional Markers ...* 216.

⁶² Clive H. Lee: *Regional Structural Change in the LongRun: Great Britain 1841—1971*. In: Sidney Pollard (Hg.) *Region und Industrialisierung*. Göttingen. Vandenhoeck—Ruprecht, 1980. 267.

⁶³ Pierre Cayez: *Industrielle und regionale Entwicklung am Beispiele Lyons*. A fentebb említett Sidney Pollard szerkesztette kötet 107—125.

⁶⁴ Georges Bertrand: *Pour une histoire écologique de la France rurale*. In: Georges Duby; *La formation des campagnes françaises des origines au XIVe siècle* (Paris, 1975) 100.

⁶⁵ Marshall Berman: *All that is Solid Melts Into Air. The Experience of Modernity*. Verso, London, 1985. 195.

Gogol 1835-ben —, hisz ez az utca maga a város! Van-e oly csoda, melyet ez az utca nem ismer? Meggyőződésem, hogy a város egyetlen sápadt hivatalnok lakója sem cserélné fel a Nyevszkij sugárutat bármely más földi jóra. És a nők! A mindentudó Nyevszkij sugárút! Mennyi sok látomás bukkan fel egyetlen nap alatt! Hány metamorfózis történik 24 óra leforgása alatt!”⁶⁶ Ugyanekkor a centrum országában már a városok olyan összefüggő rendszere kezd kiformálódni, ahol a gazdasági és kulturális tőke bővített újratermelése biztosított, illetve a szimbolikus tőkének a modernizációhoz is illeszkedő formái is kitermelődnek. A városhierarchián belüli funkcionális specializálódás, a fejlettebb infrastruktúra hozzájárul az innovációs folyamatok terjedéséhez. Ennek következményeként megjelenő új foglalkozási és társadalmi csoportok biztosítják a társadalmi hátterét az öngerjesztő gazdasági és társadalmi modernizációnak.

Nem véletlen, hogy az eddigi történeti regionális vizsgálatok vissza-visszatérő problémája a városok „kiemelkedése” a regionális keretéből. Olyan problémákról van itt szó, amelyeket újra és újra megfogalmaznak a történészek — vagyis a várostörténetnek nemcsak kutatási témájában, hanem koncepcionálisan is meg kell találni saját identitását. Theodore Herschberg az „új várostörténetről” írott tanulmányának már bevezetőjében elismeri — ezt a régi problémát nem sikerült megoldani.⁶⁷ J. Rogers Hollingsworth és Ellen Jane Hollingsworth ugyan felvet néhány olyan gondolatot, amely valóban ígéretes kiindulópont lehet: „hogyan tipizálhatnánk a városokat néhány alapvető jellemzők alapján. Nekünk meg kell próbálnunk a városok olyan tipizálásával, amely összefüggést és rendet teremt abban, ami egyébként kaotikus halmaz.”⁶⁸ A városok tipizálására azonban ők sem tudnak semmilyen konkrétabb elképzelést felvázolni.

Számunkra nyilvánvaló, hogy ez a feladat csak olyan koncepció keretében oldható meg, amely a gazdasági-társadalmi-politikai folyamatok időbeliségét térbeli dimenziókkal szervesen összekapcsolva elemzi. Ilyen koncepció, illetve tudományág most van kiformálódóban, nevezetesen az „új történeti földrajz.” A jelen helyzet azonban még Giddens megállapításával jellemezhető: „A történészek valójában nem tekinthetők az idődimenzió specialistáinak, a geográfusok ugyanúgy nem specialistái a térbeli dimenzióknak. Az ilyenfajta diszciplináris munkamegosztás — ahogyan ezt szokásosan értelmezik — konkrét kifejeződése az idő és tér repressziójának a társadalomelméleten belül.”⁶⁹

A megrogzított diszciplináris határokat átlépő kutató a „senki földjére” kerülve úgy érezheti magát, mint a szembenálló lövészárkok közé tévedt katona. Így teljesen érthető, hogy a városok szerepének külön vizsgálata a gazdaság vagy a társadalom térbeli strukturálódásában olyan feladat, amelytől a kutatók eddig többnyire elzárkóztak. A várostörténet neves oxfordi művelője, P. J. Waller a közelműltben megjelent könyve előszavában azt kénytelen megállapítani, hogy a várostörténet művelőinek az a fő problémájuk, hogy meggyőzzék történész kollégáikat a városok elkülönült tanulmányozásának értelméről. „A várostörténet állítólag belső logika nélküli kuszált zagyvalék összehozva azzal a szegényes ürüggyel, hogy ezen dolgok a városban találhatóak, vagy a városban történtek”⁷⁰

A régió koncepcióinak mint egyedüli és kizárólagos regionális elemzési egységnek a dogmája még azokra is bántólag hat, akik a gazdaság és társadalom térbeli szerveződésében felismerték a városok kiemelkedő szerepét. P. K. O'Brien a 19. századi iparosodási folyamat tipológiájáról írva megjegyzi: „Európa városaiban élt a képzett

⁶⁶ Idézi Marchall Berman 195.

⁶⁷ *Theodore Herschberg: The New Urban History. Forward and Interdisciplinary History of City.* In: Theodore Herschberg (ed.) *Philadelphia Work, Space, Family, and Group Experience.* Oxford University Press, Oxford, 1981. 3.

⁶⁸ *J. Rogers Hollingsworth and Ellen Jane Hollingsworth: Dimensions in Urban History. Historical and Social Science Perspective on Middle-Size American Cities.* The University of Wisconsin Press, Madison, 1979. 160.

⁶⁹ *Anthony Giddens: Critical Notes: Social Science, History and Geography.* In: *The Constitution of Society.* Polity Press, Cambridge, 1986. 355.

⁷⁰ *P. J. Waller: Town, City and Nation. England 1850—1914.* Oxford University Press, Oxford, 1983. Előszó VIII.

és innovatív emberek többsége, a termelési ismeretek könnyebben terjedtek ott, ahol a népesség térbelileg a városok hálózatában vagy hierarchiájában összepontosult.⁷¹ A döntő szót — azaz, hogy a városok „hálózata” vagy „hierarchiája” is alapvető egysége kell hogy legyen a regionális történeti elemzésnek — P. K. O'Brien azonban nem mondja ki. Edward Soja, a regionális kérdés történeti földrajzáról írva, a 19. század végi folyamatokról megállapítja: „A centrum országokban a térbeli újrastrukturálódás fő léptéke nem annyira regionális munkamegosztás volt. A városi szintre koncentráció volt.”⁷² A régiófogalom kultusza azonban Őt is eltérít attól, hogy a városhálózat hierarchikus rendszerét, mint térbeli koncepciót állítsa elemzése középpontjába. Ez az elfogultság részben indokolt, hiszen Louis Wirth éppen a régió koncepcióról írta 1964-ben: „A tudományos világban olyan ritkák a korszakos jelentőségű gondolatok, hogy amikor ilyenekkel találkozunk, hajlamosak vagyunk az indokoltnál nagyobb lelkesedéssel fogadni őket.”⁷³

Az új „történeti földrajz” néhány képviselője kezdi felismerni, hogy a régió koncepció mellett — különösen a társadalom térbeli tagoltságának feltárása érdekében, a városhálózat adekvát elemzéséhez — további regionális koncepciókat kell kialakítani.

Hans-Dieter Laux nyugatnémet történeti földrajzos 1871—1914 közötti korszakra vonatkozóan ilyen újat kereső szemlélet alapján elemezte a német városfejlődést. Vizsgálatában elsősorban a demográfiai mutatókat elemezte, azonban kialakított egy „funkcionális” várostípizálást is. Lényegében a városok közötti foglalkozásszerkezeti különbségek empirikus vizsgálata alapján alakította ki a különböző csoportokat. Tipizálása a következő város csoportokat különftette el.

A funkcionális várostípusok 1907-ben⁷⁴

1. Szolgáltató városok a tercier szektor aránya 52,13% fölött	1.1	Szolgáltató városok ve- gyes struktúrával n = 5	Danzig, Halberstadt, Halle, Kas- sel, Posen
	1.2	Kereskedővárosok keres- kedelem és közlekedés 22,95% fölött n = 8	Altona, Charlottenburg, Flens- burg, Frankfurt a. M., Hannover, Königsberg, Schöneberg, Stettin
	1.3	Közigazgatási és helyőr- ségi városok katonaság, közszolgálati és szabadfog- lalkozásúak aránya 17,4% fölött n = 10	Bromberg, Graudenz, Insterburg, Kiel, Koblenz, Potsdam, Schweid- nitz, Stargard, Thorn, Trier
	1.4	Egyetemi, ill. „nyugdijas” városok a foglalkozásnél- küliek aránya 18,81% fö- lött n = 8	Bonn, Göttingen, Hildesheim, Lüneburg, Münster, Stralsund, Tilsit, Wiesbaden

⁷¹ P. K. O'Brien: Do We Have a Typology for the Study of European Industrialization in the XIXth. Century? The Journal of European Economic History Vol. 15, No. 2. Fall 1986. 298.

⁷² Edward Soja: Regions in context: spatiality, periodicity, and the historical geography of the regional question. Environment and Planning D: Society and Space, Vol. 3/2 June 1985. 184.

⁷³ Louis Wirth: The limitations of regionalism. In: On Cities and Social Life. The University of Chicago Press, Chicago, 1964. 207.

⁷⁴ Hans Dieter Laux: Zur Bevölkerungsstruktur und natürlichen Bevölkerungsentwicklung deutscher Stadttypen 1871—1914. In: H. J. Teuteberg: Urbanisierung im 19. and. 20. Jahrhundert. Historische und geographische Aspekte. Cologne: Böhlau, Köln, Wien, 1983. 113.

2. Iparvárosok gyáripar, ill. kézműipar 57,58% fölött n = 31	2.1. Bányász és nehézipar városok bányászat és kohászat aránya 16,06% Recklinghausen fölött n = 9	Beuthen, Bochum, Dortmund, Duisburg, Gelsenkirchen, Herne, Königshütte, Oberhausen, Recklinghausen
	2.2 Textilipari városok textilipar 12,68% fölött n = 7	Barmen, Elberfeld, Forst i. Lausitz, Guben, Krefeld, Mülhausen i. Thür., Mönchen-Gladbach
	2.3 Egyéb iparvárosok a 2.1 és 2.2-ben nem sorolhatók be n = 15	Bielefeld, Elbing, Essen, Hagen, Harburg, Linden i. Hann., Mühlheim a. Ruhr, Remscheid, Rixdorf, Solingen, Spandau, Weissenfels, Witten, Zeitz
3. Többfunkciójú városok a tercier szektor 52,13% alatt + ipar és kézműipar 57,58% alatt n = 25	3.1 Sokfunkciós városok súlypont nélkül a 3.2 és 3.3 csoportba nem sorolhatók n = 10	Berlin, Brandenburg, Düsseldorf, Erfurt, Hanau, Kattowitz, Landsberg, Nordhausen, Ratibor, Wandsbeck
	3.2 Sokfunkciós városok a szolgáltató ágazatok jelentős szerepe a tercier szektor aránya 49,12% felett n = 9	Breslau, Frankfurt a. Oder, Görlitz, Köln, Liegnitz, Magdeburg, Oppeln, Osnabrück, Stolp
	3.3 Sokfunkciós városok a gyáripar és kézműipar jelentős szerepe a gyáripar és kézműipar 54,45% felett n = 6	Aachen, Aschersleben, Gleiwitz, Hamm, Kottbus, Neumünster

Hans-Dieter Laux munkájának fő érdeme, hogy a foglalkozási szerkezet különbségeire épülő, ilyen konzekvens tipizálás meglehetősen ritka a nemzetközi szakirodalomban. Hiányosságaként róható fel, hogy a mezőgazdasági foglalkoztatottak arányát nem veszi figyelembe a tipizálás, továbbá eltekint a városok méretétől is. Így pl. Berlin, Ratibor vagy Wandsbeck egyazon csoportba sorolása megkérdőjelezhető egyrészt a közöttük lévő nagyságrendi különbség miatt, másrészt pontosan méretkülönbségből és funkcióból adódóan Berlin szolgáltató szerepe és vonzáskörzete lényegesen nagyobb volt, mint az előbb említett kisvárosoké.

Véleményünk szerint a foglalkozásszerkezet, illetve a városok funkcióinak, központi szerepekörének együttes vizsgálata ad módot a történeti és földrajzi szempontok szintézisére. A városok hierarchikus tagoltságának feltárásához az előbb említett szempontok mellett elemeznünk kell a társadalmi rétegződés és mobilitás településspecifikus sajátosságait. Konkrétan azt, hogy milyen társadalmi rétegek és milyen főbb mobilitási tendenciák a dominánsak a városhálózat különböző szintjein. E kérdések részletesebb kifejtése előtti azonban a társadalom térbeliségének néhány általánosabb elméleti problémáját kell elemeznünk.